

Examining the Level of Alignment of Environmental and Natural Resource Legal Regulations with Bioethical Principles and Religious Teachings

Zeinab Aghashariatmadari¹, Fatemeh Seghatoleslami²

¹ Department of Plant Sciences and Biotechnology, Faculty of Life Sciences and Biotechnology, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (**Corresponding author**). z_shariat@sbu.ac.ir

² al-Zahra University, Qom, Iran. biotechnology.sbu@gmail.com

Abstract

Introduction: The environment and natural resources are essential assets and foundational pillars of sustainable development, holding a significant position in contemporary legal systems. However, the intensification of crises such as climate change, species extinction, and widespread pollution indicates that existing laws have largely failed to curb this degradation. The root of this inefficacy can be traced to the dominance of an anthropocentric mindset within legislative frameworks, a mindset that defines nature merely as an instrument for fulfilling human needs and fails to recognize its intrinsic value. In this context, two intellectual systems, bioethics and religious teachings, can offer deeper, value-based theoretical foundations for critiquing and reforming existing laws and developing more comprehensive legislation. The main objective of this article is to examine the level of alignment and the feasibility of integrating these three domains (law, bioethics, and religious teachings) to establish a unified analytical framework.

Findings: The examination of these three domains reveals distinct and often contrasting findings:

1- The Prevailing Legal System (International and National): Analysis of documents such as the Stockholm Declaration (1972) and domestic laws indicates that the dominant discourse is anthropocentric. In this discourse, the environment is either viewed as the "common heritage of humanity" or as the basis for realizing the "human right to a healthy environment." A consequence of this perspective is that criminalizing environmental destruction is contingent upon proving harm to human health or interests. This approach disregards the independent legal personality and intrinsic value of nature.

2- Bioethical Principles: In branches of bioethics such as ecocentric ethics, intrinsic value is ascribed to all components of nature. Concepts like intergenerational justice and

Cite this article: Aghashariatmadari, Z. & Seghatoleslami, F. (2025). Examining the Level of Alignment of Environmental and Natural Resource Legal Regulations with Bioethical Principles and Religious Teachings. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 1(2), p. 237-258. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.242600.1040>

Received: 2025/05/05 ; Received in revised form: 2025/06/11 ; Accepted: 2025/07/10 ; Published online: 2025/10/02

Article type: Research Article

jiethics.sbu.ac.ir

ecosystem integrity are central to this field. Intergenerational justice emphasizes that the present generation bears an ethical responsibility to ensure that future generations can benefit from natural resources and a healthy environment. Ecosystem integrity necessitates a holistic perspective in which interconnected natural components are protected as a unified "whole," rather than focusing solely on individual species or specific resources.

3- Religious Teachings of Islam: The Islamic perspective on nature is rooted in a monotheistic worldview. In this view, nature constitutes a collection of divine signs, manifesting God's power, wisdom, and mercy. Consequently, it possesses dignity and intrinsic value. Humanity is the trustee of these divine blessings on Earth. This status imposes a profound ethical and religious responsibility upon humans: the duty to protect, nurture, and utilize resources sustainably. Concepts such as "reviving the earth," "prohibition of corruption and waste," and "accountability for divine blessings and future generations" within Islamic texts provide a robust foundation for a relationship with nature based on respect and responsibility. Environmental protection within this intellectual framework is a religious duty and an expression of devotion.

Discussion: The comparison and contrast of these three discourses reveal a profound theoretical gap. Existing laws, with their focus on short-term, tangible human interests, at best attempt to manage damages rather than prevent their occurrence. These laws lack the deep ethical foundation necessary to enforce a trans-species commitment and respect for the integrity of the ecosystem. Conversely, both bioethical and Islamic systems, by grounding themselves in the intrinsic value of nature and defining human responsibility towards the entirety of creation, enable the formulation of preventive, holistic, and justice-oriented laws. To bridge this gap and connect theory with practice, this article proposes an integrated framework derived from the systematic synthesis of key components from the three domains. These principles can serve as criteria for evaluating existing laws and as a roadmap for future legislation: The principle of intrinsic value and trusteeship (recognizing nature's inherent dignity); The principle of human responsibility and duty-Orientation (emphasizing active human stewardship in protection, restoration, and balance); The principle of intergenerational and intra-ecosystemic justice (guaranteeing the rights of future generations and all ecosystem components); The principle of holistic integrity and health (adopting a systemic, unified perspective on health); The principle of the right to a healthy environment (as a fundamental legal standard). It should be noted that transitioning from the current purely anthropocentric legal system to one that incorporates these five principles requires a paradigm shift in the philosophical foundations of legislation, prioritizing long-term ecological interests over short-term economic gains, and culturally promoting a worldview of respect toward nature.

Keywords: Ethical principles, Sustainable development, Environmental legal regulations, Environmental conservation, Teaching of Islam.

References

Akbari, S., Zarabi, M.& Hasani, A. (2025). Clarifying the ethical rule of the intrinsic value of the environment in the pleas of individuals regarding the nationalization of lands. *Quarterly Ethical*

- Research*, 15(3), 79-92. [in Persian] <http://akhlagh.saminattech.ir/Article/49764>
- Alaie, N., Mostafazadeh, R., Smaeli-Ouri, A. E., Sharari, M. & Hazbavi, Z. (2019). Watershed ecological integrity, an introduction. *Extension and Development of Watershed Management*, 6(23), 30-39. [in Persian] <https://academics.uma.ac.ir/Files/Publication/16773/16773.pdf>
- Al-Suyuti, J. A. (2008). *Al-Jami al-Saghir*. Beirut. Dar al-Fikr lil-Tiba'ah wa al-Nashr wa al-Tawzi. [in Persian]
- Alves, F., Costa, P.M., Novelli, L. & Vidal, D. (2023). The rights of nature and the human right to nature: an overview of the European legal system and challenges for the ecological transition. *Front. Environ. Sci.* <https://doi.org/10.3389/fenvs.2023.1175143>
- Ansari, B. (2004). Comparative study of the legal regime governing the aquatic environment in Iran's statutory law. 1st National Conference on Iranian Environmental Law. [in Persian]
- Asghari Lafmejany, S. (2008). *Fundamentals of Environment Protection in Islam*. Tehran. Department of Environment, Islamic Culture Publishing Office. [in Persian]
- Ataei Kashkouli, S., Milani, A. & Ghodousi, K. (2025). Environmental ethics and environmental laws: comparison of laws related to legal entities in Iran and America. *Ethics in Science and Technology* 2025; 19(4): 83-93. [in Persian] <http://ethicsjournal.ir/article-1-3049-fa.pdf>
- Baseri Baghsiyah, H., Zarghami, M. & Hosseini, S. M. (2025). Ethics-based water governance framework: challenges and reform suggestions for Iran's water structure. *Iran-Water Resources Research*, 21(3), 185-203. [in Persian] <https://doi.org/10.22034/iwrr.2025.530638.2902>
- Capps, B. (2022). One health ethics. *Bioethics*, 36(4), 348-355. <https://doi.org/10.1111/bioe.12984>
- Dabiri, F., PoorHashemi, S.A. & Rosta, F.Z. (2009). Sustainable development in the concepts and principles of international law of environment. *Journal of Environmental Science and Technology*, 11(3), 213-225. [in Persian] <https://sanad.iau.ir/Journal/jest/Article/839837/FullText>
- Ibn Shubah al-Harrani, H.A. (2003). *Tuhaf al-Uqul*. Qom: Aale-e-Ali Publication. [in Persian]
- Javadi Amoli, A. (2011). *Mafatih al-Hayat*. Qom: Isra International Publishing Center. [in Persian]
- Rad Jahanban, N. & Partovi, P. (2023). An attitude on the viewpoints of environmental ethics in ethical theories and the explanation of its principles in architecture and urban planning in Iran. *Ethics in Science and Technology*, 18(1), 6-15. [in Persian] <https://ethicsjournal.ir/article-1-2931-fa.pdf>
- Rahdari, N., Mohammadi Naini, M., Rahim Dashti, Z. & Shojaei, M. (1403). Environmental ethics from the perspective of Islamic thought with a view to the verses of the Holy Quran, *Bioethics Journal*, 14(39), 1-14. [in Persian] <https://doi.org/10.22037/bioeth.v14i39.45609>
- Rezaei, A. & Jalalian, A. (2018). The influence of the Stockholm Declaration of 1972 on the training and institutionalization of the principles and concepts governing the environment in the field of international law. *Journals of Environmental Education and Sustainable Development*, 6(2), 83-100. [in Persian] https://ee.journals.pnu.ac.ir/article_4565.html
- Ramezani Ghavamabadi, M. H. (2023). The preservation of the environment in Iran's constitution. *The Quarterly Journal of Judicial Law Views*, 18(63), 93-140. [in Persian] https://jlviews.ujsas.ac.ir/article_703419.html
- Zeraat, A. (2003). *Sharh-e Ghanun-e Majazat-e Eslami: Bakhsh-e Tazirat (Vol. 3)*. Tehran: Qoqnoos Publishing. [in Persian]
- Salimzadeh, S. & Shamloo, S. (2022). Damages caused by oil pollution to the environment from the perspective of environmental rights and ethics. *Ethics in Science and Technology*, 17(2): 37-44. [in Persian] <https://ethicsjournal.ir/article-1-2664-fa.pdf>
- Shojaei, S.H., Esmaili, A.A. & Miri, H. (2022). Rio Convention approach to environmental protection. *Political Sociology of Iran*, 4(4), 870-880. [in Persian] <https://doi.org/10.30510/psi.2022.345107.3527>
- Mehrabian, A.R. (2013). *Principles of Plant Conservation, Challenges and Methods*. Tehran: Shahid Beheshti University Press. [in Persian]

- Nejat, S.A. & Dabiri, F. (2015). The study of criminal challenges from performance article 688(914) of the Islamic Criminal Act. *Journal of Legal Studies*, 7(2), 173-197. [in Persian]
<https://doi.org/10.22099/jls.2015.3216>
- Nazari Tavakkoli, S. (2012). Bioethics and explanation the necessity of conservation and utilization of water resources in line of juridical teachings of environment. *Journal of Bioethics*, 2(3), 77-100. [in Persian] <https://journals.sbm.ac.ir/be/article/view/13996/10721>

بررسی سطح انطباق قوانین حقوقی مرتبط با محیط زیست و منابع طبیعی، با مبانی اخلاق زیستی و آموزه‌های دینی

زینب آقاشریعتمداری^۱، فاطمه ثقه‌الاسلامی^۲

^۱ گروه علوم و زیست فناوری گیاهی، دانشکده علوم و فناوری زیستی، دانشگاه شهیدبهبشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

z_shariat@sbu.ac.ir

^۲ دانش آموخته سطح دو جامعه الزهراء(س)، قم، ایران. biotechnology.sbu@gmail.com

چکیده

مفاهیمی مانند محیط‌زیست و منابع طبیعی محور اصلی توسعه پایدار در جوامع امروزی به‌شمار می‌روند و همواره به‌عنوان بخشی از سرمایه ملی کشورها مورد توجه بخش قانون‌گذار بوده‌اند. این مقاله به بررسی سطح انطباق قوانین حقوقی مرتبط با محیط‌زیست و منابع طبیعی، با مبانی اخلاق زیستی و آموزه‌های دینی می‌پردازد. هدف اصلی این پژوهش ارزیابی چگونگی تأثیر اصول اخلاق زیستی بر توسعه قوانین محیط‌زیستی و همچنین نقش آموزه‌های دینی در شکل‌دهی رویکردهای قانونی در حفاظت از منابع طبیعی است. در این مقاله به مفاهیمی مانند مسئولیت انسانی، عدالت بین‌نسلی و یکپارچگی اکوسیستم اشاره خواهد شد. یافته‌های این مطالعه نشان‌دهنده غلبه رویکرد انسان‌محور در قوانین موجود زیست‌محیطی و عدم در نظرگیری ارزش ذاتی طبیعت در آنهاست؛ همچنین انطباق این قوانین با مبانی اخلاق زیستی و آموزه‌های دینی نشانگر عدم پرداخت مناسب به برخی اصول بنیادین در قوانین حقوقی است که مهم‌ترین آنها عبارتند از: اصل ارزش ذاتی طبیعت و لزوم امانت‌داری، اصل تکلیف‌گرایی انسان و نیز اصل یکپارچگی زیست‌بوم. نتایج تحقیق بیانگر ضرورت توجه ویژه به رویکرد زیست‌محور به موازات رویکرد انسان‌محور در وضع قوانین یادشده است؛ به‌طوری‌که با چنین رویکردی بخشی از قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری‌های محیط‌زیستی می‌بایست با اصالت بخشی ذاتی به محیط‌زیست انجام پذیرد؛ به‌عبارت دقیق‌تر در یک جامعه توحیدی با نظام فکری اسلامی، حفاظت از محیط‌زیست نه یک انتخاب راهبردی که تجلی مستقیم جهان‌بینی توحیدی و جلوه‌ای از حضور مسئولانه انسان در مقام خلیفه‌الله است. این دیدگاه پشتوانه‌ای استوار برای مقابله با چالش‌های نوین زیست‌محیطی از بحران تغییرات اقلیمی تا تخریب روزافزون تنوع زیستی به‌شمار می‌رود.

کلیدواژه‌ها: اصول اخلاقی، توسعه پایدار، قوانین حقوقی محیط‌زیست، حفاظت از محیط زیست، آموزه‌های اسلام.

استناد به این مقاله: آقاشریعتمداری، زینب؛ ثقه‌الاسلامی، فاطمه (۱۴۰۴). بررسی سطح انطباق قوانین حقوقی مرتبط با محیط‌زیست و منابع طبیعی، با مبانی

اخلاق زیستی و آموزه‌های دینی. *مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق*، ۲۱(۱)، ص ۲۳۷-۲۵۸.

<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.242600.1040>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۹؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

منابع طبیعی به مجموعه‌ای از عناصر زیست‌محیطی گفته می‌شود که بخش مهمی از زیست‌کره را شکل می‌دهند؛ از جمله عناصر اصلی تشکیل‌دهنده منابع طبیعی می‌توان به منابع آب، خاک، زیستگاه‌های جنگلی، معادن و بخش زیستی زیست‌بوم‌ها اشاره کرد. این منابع به‌عنوان پایه‌های اساسی حیات و توسعه پایدار عمل می‌کنند و تأمین‌کننده نیازهای انسانی در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی هستند. اصطلاح محیط‌زیست نیز به کل سیستم‌های زیستی و غیرزیستی اشاره دارد که روابط متقابل میان موجودات زنده و عوامل فیزیکی و شیمیایی در بستر آن شکل می‌گیرد.

انسان از آغاز پیدایش در تعامل مستقیم با طبیعت و محیط‌زیست بوده، و در ارتباط با ارکان طبیعت دارای منافع انکارناپذیر است. این تعامل ناگسستگی با طبیعت و ارکان آن موجب شده است تا نگاه‌های گوناگونی نسبت به لزوم حفاظت از منابع طبیعی شکل گیرد. با مروری بر منابع موجود در این زمینه می‌توان گفت که در مجموع دو نگاه حمایتی شاخص در ارتباط با منابع طبیعی و تنوع زیستی شکل گرفته است: نگاه طبیعت‌محور با تأکید بر اهمیت ذاتی طبیعت، و نگاه انسان‌محور با تأکید بر ارزش کاربردی منابع طبیعی برای انسان (محرابیان، ۱۳۹۲). در رویکرد طبیعت‌محور تأکید ویژه‌ای بر اصالت و حقوق ذاتی بخش زیستی طبیعت وجود دارد؛ به شکلی که براساس آن هیچ گونه‌ای حق محو کردن گونه دیگر از عرصه طبیعت را ندارد. در واقع این رویکرد با فلسفه «زندگی کن و اجازه زندگی بده» خود را ضامن بقای بخش حیاتی سیاره زمین می‌داند و اجازه از میان رفتن و منقرض شدن موجودات زنده را در نتیجه غفلت و زیاده‌خواهی بشر نمی‌دهد. پس در رویکرد طبیعت‌محور، احترام به ارکان طبیعت ارزش ذاتی دارد و نیز نگاه همراه با تعهد که حمایت از آن مبنای زندگی در طبیعت می‌باشد (محرابیان، ۱۳۹۲). با این نگرش، نوعی همزیستی مسالمت‌آمیز میان انسان و طبیعت پیرامونی شکل خواهد گرفت و حق آسیب‌رسانی به طبیعت براساس اصول اخلاقی از میان برداشته می‌شود.

برخلاف رویکرد طبیعت‌محور، ارکان طبیعت در نگرش انسان‌محور فاقد ارزش ذاتی هستند و تنها به‌عنوان میراثی جهانی و برای تأمین نیازهای نوع بشر شایسته حفاظت هستند، مثلاً برخی از کشورها مانند فرانسه محیط‌زیست را به‌عنوان میراث مشترک معرفی می‌کنند (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۲) و در مواد قانونی خود به صراحت چنین بیان کرده‌اند که فضاها، منابع و مناطق طبیعی، سایت‌ها و مناظر، کیفیت هوا، گونه‌های جانوری و گیاهی، تنوع و تعادل زیستی همگی بخشی از میراث مشترک ملت به‌شمار می‌روند. مبنای چنین نگاهی آن است که محیط‌زیست سالم تضمین‌کننده حقوق نسل‌های کنونی و آینده بشر و نیز بستری مناسب به‌منظور تأمین نیازهای آنها به‌شمار می‌آید.

با توجه به اختلاف رویکردهای موجود در ارتباط با ارزش ذاتی محیط زیست و منابع طبیعی، می‌توان شاهد اختلاف در رویکردهای حفاظتی در ارتباط با محیط‌زیست و قوانین موجود بود. در شرایطی که

بحران‌های زیست‌محیطی همچون تغییر اقلیم، آلودگی منابع طبیعی و انقراض گونه‌های گیاهی و جانوری، حیات بشر و سایر موجودات را با تهدیدی جدی روبه‌رو ساخته است، قوانین موجود به دلیل فقدان پشتوانه نظری عمیق نتوانسته‌اند در مهار این تخریب‌ها کارآمد باشند. این مقاله با درک محدودیت‌ها و نقایص موجود در پی آن است تا با واکاوی دو چارچوب نظری «اخلاق زیستی» و «آموزه‌های دینی»، مبانی نظری قوانین حاکم بر محیط‌زیست و منابع طبیعی را بازتعریف کند. هدف اصلی تبیین اصول بنیادین یکپارچه‌ای است که بتواند پشتوانه‌ای مستحکم برای تقویت، اصلاح و تفسیر قوانین موجود فراهم آورد. در این مسیر مقاله با رویکردی بین‌رشته‌ای به استخراج مبانی حقوقی، اصول اخلاق زیستی و مفاهیم بنیادین دینی مرتبط با حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی می‌پردازد. با توجه به رویکرد خاص تحقیق حاضر، پاسخگویی به سؤالات ذیل به‌عنوان اهداف اصلی تحقیق به شمار می‌آیند:

- ۱) نظام‌های حقوقی موجود بر چه مبنایی شکل گرفته‌اند و تا چه اندازه توانسته‌اند ارزش ذاتی طبیعت را به رسمیت بشناسند؟
- ۲) از نظر اخلاق زیستی، حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی براساس کدام اولویت‌ها و پایه‌های فکری مورد تأکید قرار می‌گیرد؟
- ۳) آموزه‌های دینی اسلام چه تمایزهای بنیادینی با نظام‌های حقوقی مطرح در حوزه محیط‌زیست دارد و چگونه می‌توان از این آموزه‌ها جهت بهبود الگوی حفاظت از محیط‌زیست بهره برد؟
- ۴) چه نسبتی میان اصول اخلاقی، دینی و حقوقی در حفاظت پایدار از محیط‌زیست وجود دارد و چگونه می‌توان براساس مجموع اصول طرح‌شده، اصول بنیادینی را به‌منظور ارزیابی و رفع نقایص قوانین حقوقی موجود استخراج و بازتعریف کرد؟

۱. روش پژوهش

تحقیق حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد و به‌منظور گردآوری داده‌ها از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. با توجه به ماهیت بنیادین تحقیق، منابع اطلاعاتی مرتبط با موضوع از میان مقالات معتبر و کتاب‌های موجود گردآوری شد و نکات مرتبط جهت پاسخگویی به سؤالات پژوهش ثبت شدند. پس از گردآوری مطالب، بحث و تحلیل داده‌ها صورت گرفت و براساس مجموع داده‌ها، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی انجام شد. تحلیل داده‌ها به‌صورت توصیفی و مقایسه‌ای انجام شد و بررسی سطح انطباق قوانین بین‌المللی و ملی با اصول اخلاق زیستی و مباحث طرح‌شده در آموزه‌های اسلامی صورت گرفت. نتایج این پژوهش به ارائه نکاتی درباره نقاط ضعف قوانین موجود در عرصه ملی و بین‌المللی و نیز چرایی آن خواهد پرداخت. گفتنی است با وجود پیشینه مطالعات تطبیقی میان رویکردهای انسان‌محور و

طبیعت‌محور در حقوق محیط‌زیست مانند مطالعات آلوس^۱ و همکاران (۲۰۲۳) و نیز پژوهش‌هایی که به بررسی مبانی اسلامی حفاظت از محیط‌زیست پرداخته‌اند (نظری توکلی، ۱۳۹۱؛ راهداری و همکاران، ۱۴۰۳)، اغلب این تحقیقات به صورت مجزا و در چارچوب‌های تکررشته‌ای عمل کرده‌اند و ارائه مباحث تحلیلی یکپارچه مورد نظر نبوده است؛ در حالی که چارچوب‌های کل‌نگر مانند چارچوب ارائه‌شده از سوی کپس^۲ (۲۰۲۲) نیز عمدتاً بر پیوند سلامت انسان، حیوان و محیط‌زیست متمرکز بوده و کمتر به تلفیق نظام‌مند مبانی حقوقی، اخلاق زیستی و دینی در یک الگوی ارزیابی عملی از قوانین پرداخته‌اند. بنابراین خلأ ارائه مباحث تحلیلی یکپارچه که بتوانند به‌طور همزمان از موازین اخلاق زیستی (با تأکید بر عدالت بین‌نسلی و ارزش ذاتی)، آموزه‌های دینی اسلام (با محوریت امانت‌داری و تکلیف‌گرایی) و اصول حقوق بین‌الملل محیط‌زیست (مانند حق بر محیط‌زیست سالم) بهره‌جویند، به روشنی احساس می‌شود. پژوهش حاضر می‌کوشد که با پُر کردن این شکاف، اصول بنیادینی ارائه شوند که به‌عنوان معیاری نوین برای نقد، ارزیابی و اصالت‌بخشی به قوانین و سیاست‌های محیط‌زیستی عمل کنند.

۲. یافته‌ها

۲-۱. قوانین حقوقی مرتبط با حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی

بی‌تردید لازمه در نظرگیری قوانین مرتبط با محیط‌زیست در اسناد و قوانین بین‌المللی، پذیرش حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم از سوی سازمان‌های بین‌المللی در مفهوم عام و دولت‌ها و کشورهای جهان به صورت خاص است. از شاخص‌ترین تلاش‌های انجام شده در راستای توسعه حقوق محیط‌زیست و ایجاد تحول در حقوق بین‌الملل می‌توان به بیانیه استکهلم اشاره کرد (رضایی و جلالیان، ۱۳۹۶). بیانیه ارائه‌شده در کنفرانس استکهلم در سال ۱۹۷۲ را می‌توان از نخستین گام‌های صریح به منظور برقراری ارتباط میان حقوق بشر و محیط‌زیست به‌شمار آورد؛ به طوری که در این بیانیه به روشنی به مفاهیمی مانند اصل مسئولیت انسان در راستای بهبود محیط‌زیست، حقوق نسل‌های آینده در رابطه با محیط‌زیست و لزوم حفاظت از آن و نیز مفهوم توسعه پایدار پرداخته شده است. این بیانیه به‌عنوان نخستین سند جهانی در این ارتباط، اصول و راهکارهایی بنیادین را برای حفاظت از محیط‌زیست و توسعه پایدار ارائه کرده و آن را به‌عنوان موضوعی قابل تأمل در سطح جهانی و بین‌المللی مطرح کرده است. یادآوری می‌شود که توافق‌هایی همانند کنوانسیون‌های تغییرات اقلیمی و تنوع‌زیستی در سطح بین‌المللی نیز پس از بیانیه استکهلم طرح و ارائه شدند (رضایی و جلالیان، ۱۳۹۶). نکته قابل تأمل آنکه در این بیانیه‌ها، تأکید اصلی بر حق انسان برای بهره‌برداری از طبیعت در راستای توسعه است و محدودیت‌های

1. Alves, F.

2. Capps, B.

در نظر گرفته شده نیز تنها در موارد اثبات آسیب به سلامت انسان یا بروز اختلال جدی در تعادل اکولوژیک اعمال می‌شود.

با توجه به اهمیت موضوع در عرصه ملی و بین‌المللی، پرداختن به قوانین موجود و مبانی آنها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است؛ از جمله مفاهیم کلیدی که برای پرداختن به قوانین حقوق محیط‌زیست می‌بایست مورد نظر قرار گیرد، می‌توان به توسعه پایدار اشاره کرد. طرح مفهوم توسعه پایدار از راهکارهای پیشنهاد شده جهت حل مسائل زیست‌محیطی است و از اصلی‌ترین اهداف توسعه و تدوین حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به‌شمار می‌آید؛ به طوری که پس از طرح این مبحث، جهان با شکل‌گیری شاخه حقوقی با عنوان حقوق بین‌الملل توسعه پایدار روبه‌رو شد (دبیری و همکاران، ۱۳۸۸). ارائه این مفهوم امکان نگاه متوازن نسبت به توسعه اقتصادی و حفاظت از محیط‌زیست را فراهم می‌آورد. در مجموع توسعه پایدار مفهومی کلی‌نگر بوده، و ابعاد زیست‌محیطی و اکولوژیک را نیز به موازات ابعاد اجتماعی و اقتصادی در نظر می‌گیرد (رضائی قوام‌آبادی، ۱۳۹۲). براساس نگاه ویژه حاکم بر این مفهوم بنیادی در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، توسعه‌ای در جوامع بشری مورد پذیرش است که حفاظت از محیط‌زیست را نیز مورد نظر داشته باشد و امکان حفاظت از محیط‌زیست را به موازات رشد اقتصادی و توسعه اجتماعی فراهم سازد. از دیگر اصول مبتیایی که هسته بنیادی توسعه پایدار را شکل می‌دهد، می‌توان به اصل انصاف با مفهوم برابری و عدالت اشاره کرد. براساس اصول بیانیه ریو، توسعه‌ای مطلوب و پذیرفتنی به‌شمار می‌رود که در آن حق توسعه با تأمین نیازهای زیست‌محیطی نسل‌های حاضر و آینده در توازن باشد (شجاعی و همکاران، ۱۴۰۰). براساس این اصل تصمیمات توسعه‌ای ملزم به در نظرگیری حقوق نسل کنونی و آینده به‌صورت هم‌زمان هستند.

در قانون اساسی کشور ایران نیز برخی از اصول قانونی به‌صورت صریح، قانون‌گذار و عموم مردم را ملزم به رعایت اصول حفاظت از محیط‌زیست می‌کند. از شاخص‌ترین این اصول قانونی می‌توان به اصل ۴۵ و ۵۰ قانون اساسی اشاره کرد. اصل ۵۰ قانون اساسی^۱ به‌طور مستقیم به توسعه پایدار و حقوق نسل بشر اشاره می‌کند؛ در صورتی که اصل ۴۵^۲، حکومت اسلامی را مسئول اصلی تصمیم‌گیری صحیح در

۱. اصل ۵۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: «در جمهوری اسلامی حفاظت محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد؛ از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است».

۲. اصل ۴۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: «انفال و ثروت‌های عمومی از قبیل زمین‌های موات یا رهانشده، معادن، دریاها، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی، کوه‌ها، دره‌ها، جنگل‌ها، نزارها، بیشه‌های طبیعی، مراتعی که حریم نیست، ارث بدون وارث، و اموال مجهول‌المالک و اموال عمومی که از غاصبین مسترد می‌شود در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آنها عمل نماید، تفصیل و ترتیب استفاده از هر یک را قانون معین می‌کند».

مورد بخشی از عناصر زیست‌محیطی به‌عنوان ثروت‌های عمومی جامعه معرفی کرده، و ملزم به وضع قوانین مشخص به‌منظور فراهم آوردن امکان استفاده از آنها براساس مصالح عمومی می‌کند. از دیگر مواد قانونی ملی مرتبط با محیط‌زیست می‌توان به قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست (مصوب ۱۳۵۳)، قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا (مصوب ۱۳۷۴) و قانون مدیریت پسماندها (مصوب ۱۳۸۳) اشاره کرد. در قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۷۵) نیز قانونگذار مواد قانونی را درباره امور محیط‌زیست در نظر گرفته است که ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی از شاخص‌ترین آنهاست.^۱ براساس این ماده هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود، ممنوع است و مرتکبان بنابر قوانین خاص مجازات خواهند شد (نجات و دبیری، ۱۳۹۴). از جمله موارد بیان‌شده در این ماده قانون می‌توان به دفع غیربهداشتی فضولات، ریختن مواد آسیب‌رسان و مسموم به رودخانه‌ها به‌عنوان عرصه‌های طبیعی اشاره کرد. این موارد در قالب تبصره‌ای از این ماده قانون ارائه شده است که در آن پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب، هوا، خاک و یا زمین به‌میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی و یا زیستی آنها را در حد آسیب‌رسانی و ضرر تغییر دهد، جزء موارد مشمول مجازات به‌شمار می‌رود. جرایم مالی و حبس در نظر گرفته شده برای بریدن، ریشه‌کن کردن و یا سوزاندن گیاهان جنگلی و نیز گیاهان رشدیافته در مراتع و نواحی کویری از دیگر موارد تأکید قوانین حقوقی و جزا به‌منظور حفظ منابع طبیعی و محیط‌زیست است؛ برای نمونه ماده‌های قانونی ۴۲، ۴۳، و ۴۵^۲ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع ذکر شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی: <https://rc.majlis.ir/fa/>).

۱. ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی: «هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود، از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم‌کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها، کشتار غیرمجاز دام و استفاده‌ی غیرمجاز فاضلاب خام یا پساب تصفیه‌خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می‌باشد و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند به حبس تا یک‌سال محکوم خواهند شد».

۲. قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع: ماده ۴۲: تهیه چوب و هیزم و ذغال و بریدن و ریشه‌کن کردن درختان و نهال‌ها در منابع ملی شده و متعلق به دولت و نیز در توده‌های جنگلی بدون موافقت کتبی سازمان جنگل‌بانی ممنوع است. این قبیل فراورده‌ها به نفع سازمان جنگل‌بانی ضبط می‌شود و متخلف به پرداخت جریمه از یکصد تا یک هزار ریال نسبت به هر درخت یا هر متر مکعب هیزم یا ذغال و حبس تأدیبی تا شش ماه محکوم خواهد شد.

ماده ۴۳: بریدن و ریشه‌کن کردن بوته‌ها و خارها و درختچه‌های بیابانی و کویری و کوهستانی در مناطق کویری و بیابانی ممنوع است. متخلف به حبس تک‌دیری تا ده روز یا پرداخت غرامت تا ۲۰۱ ریال محکوم و در صورت تکرار به هر دو مجازات محکوم خواهد شد.

ماده ۴۵: آتش زدن نباتات در مزارع و باغات داخل یا مجاور جنگل بدون اجازه و نظارت مأموران جنگل‌بانی ممنوع است؛ در صورتی که در نتیجه بی‌مبالائی حریق در جنگل ایجاد شود مرتکب به حبس تأدیبی از دو ماه تا یک سال محکوم خواهد شد.

شایان ذکر است براساس ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی و قوانین مشابه در کشورهای دیگر مانند فرانسه، اگر مداخلات انسانی بیان‌شده در محیط‌زیست موجب بروز اختلال در بهداشت عمومی نشود و آشکارا زیان فردی یا اجتماعی را به دنبال نداشته باشد، عمل جرمی محقق نشده است؛ به عبارت دیگر با ایجاد آلودگی در محیط‌زیست و یا آسیب‌رسانی به آن الزاماً جرم محقق نمی‌شود و لازمه جرم‌انگاری این نوع مداخلات، اثبات تهدید علیه بهداشت عمومی و تأثیر آلودگی حاصل بر سلامت جسم و روان انسان است (نجات و دبیری، ۱۳۹۴؛ انصاری، ۱۳۸۳؛ زراعت، ۱۳۸۲). در مجموع، می‌توان گفت، نظام‌های حقوقی موجود عمدتاً بر مبنای نگرش انسان‌محور و با محوریت حقوق و منافع بشر شکل گرفته‌اند. این نظام‌ها برای طبیعت ارزش ذاتی قائل نیستند، و حفاظت از آنها را به‌عنوان منابعی برای بهره‌برداری انسان، پشتیبانی از توسعه اقتصادی، و یا حفظ سلامت و رفاه جامعه مورد توجه قرار می‌دهند. حتی اسناد پیشرو مانند بیانیه استکهلم و مفهوم توسعه پایدار نیز حق بهره‌مندی انسان از محیط زیست سالم را محور قرار داده و حفاظت از طبیعت را در گرو عدم آسیب به انسان یا اختلال جدی اکولوژیک می‌دانند. بی‌تردید، تا زمانی که طبیعت فاقد شخصیت حقوقی مستقل و ارزش ذاتی غیروابسته به انسان در نظر گرفته شود، نظام‌های حقوقی موجود در به رسمیت شناختن کامل حقوق طبیعت کارایی لازم را نخواهند داشت.

۲-۲. حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی از دیدگاه اخلاق زیستی

اخلاق زیست‌محیطی حوزه‌ای تخصصی و زیرمجموعه‌ای از فلسفه عملی است که به‌طور خاص به بررسی رابطه اخلاقی انسان با جهان طبیعت می‌پردازد. این رشته با ظهور بحران‌های زیست‌محیطی در دهه ۱۹۷۰ شکل گرفت (عطایی کشکولی و همکاران، ۱۴۰۳) و با طرح پرسش‌های بنیادین در مورد مسئولیت‌ها و تعهد انسان در قبال محیط‌زیست، چارچوبی ارزشی برای تعامل با محیط‌زیست و طبیعت ارائه کرد؛ در واقع، اخلاق زیست‌محیطی به مخاطبان خود می‌آموزد که چگونه می‌توانند در کنار بهره‌برداری از مواهب طبیعی، حافظ و پاسدار محیط‌زیست باشند و تعادلی پایدار میان نیازهای کنونی و حقوق نسل‌های آینده را برقرار کنند (سلیم‌زاده و شاملو، ۱۴۰۱). اخلاق زیستی با ارائه پشتوانه‌ای فلسفی و ارزشی، مسیر را برای حفاظت مؤثر از محیط‌زیست هموار می‌کند و نشان می‌دهد که حل بحران‌های زیست‌محیطی بدون تحول اخلاقی در نگرش و رفتار انسان‌ها امکان‌ناپذیر است (رادجهانبانی و پرتوی، ۱۴۰۲). از دیدگاه اخلاق زیستی، محیط‌زیست دارای ارزشی ذاتی و فراتر از منافع ابزاری انسان است؛ به طوری که از مبانی اصلی این شاخه علمی می‌توان به پذیرش ارزش ذاتی محیط و موجودات زنده و لزوم حفظ آنها به‌واسطه ارزش ذاتی اشاره کرد (عطایی کشکولی و همکاران، ۱۴۰۳). در این نگرش، محیط‌زیست فارغ از منافع ابزاری انسان به‌خودی خود ارزشمند است و تخریب آن خیانت به نسل‌های آینده و تمامی موجودات زنده به شمار می‌آید. پس براساس این رویکرد، حفاظت از محیط‌زیست را

می‌توان در سطح یک تعهد اخلاقی ارتقا داد. تعهد اخلاقی موردنظر ابعاد گسترده‌ای دارد و تعهداتی همچون تعهد در قبال نسل‌های آینده، در قبال سایر بخش‌های زیستی یک زیست‌بوم و نیز تعهد در قبال سلامت و پایداری طبیعت را شامل می‌شود. این نوع نگرش برقراری عدالت در رابطه انسان و محیط‌زیست را اصلی اساسی می‌داند و بر این امر تأکید دارد که هرگونه عامل تخریب‌کننده محیط‌زیست مانند گرمایش بی‌رویه زمین، نابودی جنگل‌ها و آلودگی‌های زیست‌محیطی نه تنها حیات طبیعی را تهدید می‌کند، بلکه بقای نسل‌های آینده را نیز به مخاطره می‌اندازد (اکبری و همکاران، ۱۴۰۴).

ارائه مفاهیمی همچون تعهد اخلاقی در قبال نسل‌های آینده و لزوم در نظرگیری این تعهد در برنامه‌ریزی‌های زیست‌محیطی موجب شکل‌گیری مفاهیم پایه‌ای مانند عدالت بین‌نسلی در این حوزه تخصصی شده است. عدالت بین‌نسلی در اخلاق زیستی بر این اصل استوار است که نسل حاضر می‌بایست با احترام به حق طبیعی نسل‌های آینده جهت برخورداری از زندگی سالم و رعایت حقوق آنها در این راستا، خود را از نظر اخلاقی مسئول حفاظت و مدیریت درست منابع طبیعی و محیط‌زیست بداند؛ زیرا تصمیمات امروز در عرصه‌های صنعتی و زیست‌محیطی همانند تنظیم الگوی مصرف انرژی و سیاست‌گذاری‌های حفاظت از تنوع زیستی و بهره‌برداری از آنها مستقیماً بر کیفیت زندگی نسل‌های آینده تأثیرگذار است. به بیانی دیگر عدالت بین‌نسلی مستلزم آن است که به صورت دقیق در چارچوب «توسعه پایدار» عمل شود؛ به طوری که نیازهای کنونی بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده در تأمین نیازهایشان برآورده گردد. این رویکرد ایجاب می‌کند که در سیاست‌گذاری‌های زیست‌محیطی، منافع بلندمدت بر منافع کوتاه‌مدت ترجیح داده شوند و با انتخاب رویکردی پیشگیرانه، میراثی غنی از منابع طبیعی و زیست‌بوم‌هایی سالم برای آیندگان به ارمغان گذاشته شود.

بی‌تردید یکی از راهکارهای تحقق اصل عدالت بین‌نسلی، درک مفهوم «یکپارچگی اکوسیستم» و پذیرش اجزای یک زیست‌بوم به عنوان مجموعه‌ای به هم پیوسته است؛ به گونه‌ای که اجزای زیستی و غیرزیستی هر زیست‌بوم در بستری مشترک و در قالب شبکه‌ای درهم‌تنیده از روابط علی و معلولی در نظر گرفته شوند (علایی و همکاران، ۱۳۹۷). چنین نگرشی نقشی بنیادین در ارتقای کیفی قوانین زیست‌محیطی ایفا می‌کند و قانون‌گذار را از تصویب مقررات پراکنده برای حفاظت از تک‌گونه‌ها یا منابع خاص فراتر می‌برد و او را به سمت تدوین قوانینی جامع و هماهنگ در این راستا سوق می‌دهد (باصری باغ‌سیاه و همکاران، ۱۴۰۴) که این امر امکان انتقال زیست‌بومی سالم و کارکردی را به نسل آینده فراهم می‌سازد.

از جمله تلاش‌های انجام شده در این زمینه می‌توان به طرح مفهوم "اخلاق سلامت یکپارچه"^۱ اشاره

کرد. این مفهوم چارچوب اخلاقی جدیدی می‌باشد که از سوی کپس (۲۰۲۲) ارائه شده است. ویژگی اصلی این نگرش، دیدگاه کل‌نگر آن است؛ به طوری که او تمامی اجزای یک زیست‌بوم اعم از انسان، حیوان و محیط را به‌عنوان یک «کل به هم پیوسته» در نظر می‌گیرد. کپس (۲۰۲۲) با نقد اخلاق سلامت عمومی انسان‌محور، چارچوبی برای پیوند اخلاق زیستی و حفاظت از محیط زیست ارائه می‌دهد. این محقق با تحلیل همه‌گیری کووید-۱۹ به‌عنوان نمادی از بحران زیست‌محیطی عصر انسان‌محور، استدلال می‌کند که رویکرد طرح‌شده با تعریف سه اصل بنیادین برابری حقوق گونه‌ها، هم‌ارزی نیازهای اساسی موجودات زنده و ارتباط اخلاقی ذاتی انسان با طبیعت، پاسخگوی چالش‌های پیچیده محیط زیستی است. این پژوهشگر با نقد اخلاق سلامت عمومی موجود، چارچوب جدید طرح‌شده را به‌عنوان راهکاری مطمئن برای پیوند «اخلاق زیستی» و «حفاظت از محیط زیست» پیشنهاد می‌دهد (Capps, 2022)؛ در واقع این چارچوب اخلاقی، سلامت انسان، حیوانات و زیست‌بوم‌ها را در قالب یک کل به هم پیوسته در نظر می‌گیرد و زمینه‌ساز بازتعریف نهادهای سلامت به منظور تحقق عدالت زیست‌محیطی و ترویج اخلاق محیط‌محور می‌شود. این دیدگاه با تأکید بر وابستگی متقابل موجودات زنده و مسئولیت اخلاقی انسان در قبال سلامت کره زمین، این نوع نگرش را به مثابه راهبردی عملی برای همزیستی عادلانه تمامی موجودات معرفی می‌کند و آن را پاسخی اصولی به بحران‌های سلامت جهانی می‌داند.

۲-۳. حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی از دیدگاه آموزه‌های دینی

در آموزه‌های دینی پرداختن به مباحث مربوط به محیط‌زیست و اخلاق زیست‌محیطی مورد توجه ویژه‌ای قرار گرفته است؛ به‌طور کلی در مکاتب توحیدی، اصول حاکم بر روابط متقابل انسان با محیط پیرامونی در چارچوب آموزه‌های ادیان الهی تعیین می‌شود. این نگاه ویژه موجب اصلاح روابط نوع بشر با محیط پیرامونی خود خواهد شد؛ زیرا دریافت بشر از محیط، اساساً مبتنی بر حواس چندگانه است و با بی‌توجهی به نگاه معنوی به دنیای پیرامون، زیاده‌خواهی‌های مبتنی بر لذت اساس عملکرد قرار خواهد گرفت. از آنجا که مفاهیمی همچون هدایت و رشد انسان‌ها، حیات طیبه، تقوا، قرب و عبودیت به‌عنوان اهداف غائی تعلیم و تربیت توحیدی به شمار می‌آیند، هنجار نمودن روابط انسان با طبیعت نیز هدفی واسط جهت رسیدن به هدف غائی قلمداد می‌شود (اصغری لقمجانی، ۱۳۷۸).

نگاه ویژه هر جهان‌بینی نسبت به مفاهیم بنیادین همچون اعتقاد به خالق هستی، غایت حیات، سطح اعتباربخشی به امور غیرمادی و معنوی و نیز مفهوم کمال و غایت انسان به‌عنوان بخش صاحب اراده عالم هستی نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت‌دهی به نگرش اخلاقی آن جهان‌بینی نسبت به محیط‌زیست دارد (راهداری و همکاران، ۱۴۰۳). براساس نگرش اعتقادی دین مبین اسلام و آموزه‌های قرآن کریم، انسان

به‌عنوان شریف‌ترین مخلوق بر خوردار از حق و مسئولیت اخلاقی در برابر تمامی موجودات و مخلوقات عالم مسئول بوده، و این مسئولیت بر پایه ارزش ذاتی آنهاست؛ بر این مبنا تعهدات اخلاقی انسان در راستای بهره‌گیری مناسب از منابع طبیعی و نهی از تخریب و آسیب‌رسانی در قالب احکام ثبت‌شده در منابع دینی مورد تأکید قرار گرفته است. در واقع می‌توان گفت الگوی ارائه‌شده براساس آموزه‌های دینی به‌دنبال تحقق رابطه‌ای مسئولانه، خردمندانه و مبتنی بر احترام با جهان آفرینش است.

با مروری گذرا بر آیات و روایات اسلامی می‌توان گفت؛ چنان‌که در آیه ۷ سوره کهف آمده است، از دیدگاه تعالیم اسلام، آفرینش زمین و هر آنچه در اوست با هدف آزمودن نوع بشر در ارتباط با نحوه پاسداری از امانت‌های الهی و ارزیابی چگونگی بهره‌گیری از آنها در مسیر اطاعت الهی بوده است؛ به طوری که خداوند متعال در آیه یادشده می‌فرماید:

مسلماً ما آنچه را [از درخت، نبات، حیوان، دریا و دیگر آثار] بر روی زمین است، زینت زمین قرار دادیم تا آنان را آزمایش کنیم که کدامشان از جهت عمل نیکوترند.^۱

بی‌تردید زمانی نعمت‌های الهی در راستای هدف آفرینش قرار می‌گیرند که از آنها به درستی بهره‌برداری و از افراط و تفریط پرهیز شود (جوادی آملی، ۱۳۹۱). پاسخگو بودن بشر در قبال نعمات الهی، خود ضامنی بر هدایت بشر در مسیر حفاظت از محیط‌زیست و محیط پیرامونی است؛ به‌گونه‌ای که در آیه ۸ سوره تکوین نیز تأکید می‌شود: «بشر در نهایت نسبت به تمامی این نعمات در درگاه الهی پاسخگو خواهد بود»^۲. بدیهی است که پاسخگو بودن در مورد یک موهبت و یا امانت، بار تکلیفی مسئولیت‌آور را متوجه نوع بشر خواهد کرد. گفتنی است که در آموزه‌های دینی برای کسانی که در احیا و نگهداری محیط‌زیست می‌کوشند پاداش معنوی فراوان در نظر گرفته شده است؛ برای نمونه حضرت رسول اکرم (ص) فرمود: «هر کس نهالی بکارد، خداوند متعال به اندازه محصولی که از آن به‌دست آید در نامه اعمال او پاداش می‌نویسد»^۳ و در روایتی دیگر حضرت امام صادق (ع) به جایگاه محیط‌زیست و چگونگی آن در دستیابی به حیاتی طیب اشاره می‌کند: «زندگی بدون محیط زیست پاک (هوای پاکیزه و تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین بارور و حاصلخیز) گوارا و شیرین نیست»^۴.

با مروری بر آموزه‌های دینی می‌توان گفت احیای این ارزش‌ها در دوران معاصر، مسیری را به‌سوی توسعه‌ای ایمن و مبتنی بر نگاهی جامع و نیز سازگار با محیط‌زیست می‌گشاید که در آن پیشرفت مادی در

۱. إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِيَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (کهف، ۷).

۲. ثُمَّ لِنُسْأَلَنَّهُ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ (تکوین، ۸).

۳. مَا مِنْ رَجُلٍ يَغْرِسُ غَرْسًا إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ مِنْ الْأَجْرِ قَدْرَ مَا يَخْرُجُ مِنْ ثَمَرِ ذَلِكَ الْغَرْسِ (الجامع الصغیر، ج ۲: ۵۱۴).

۴. لَا تَطِيبُ السُّكْنَى إِلَّا بِطَلَاثٍ: الْهَوَاءِ الطَّيِّبِ وَ الْمَاءِ الْغَزِيرِ الْعَذْبِ وَ الْأَرْضِ الْخَوَّازَةِ (تحف العقول، ۳۲۰).

خدمت تعالی معنوی جامعه قرار می‌گیرد؛ از سوی دیگر به‌نظر می‌رسد اصول اخلاق زیستی، به‌ویژه دو اصل «عدالت» و «عدم ایجاد آسیب»، نیز ریشه در متون اصیل اسلامی داشته و فقهای مسلمان قرن‌ها پیش از تدوین رسمی اخلاق زیستی در غرب با اتکا به آموزه‌های متعالی قرآن و سنت، احکام مفصلی برای بهره‌وری پایدار از منابع طبیعی همانند منابع آب ارائه کرده‌اند (نظری‌توکلی، ۱۳۹۱)؛ برای نمونه از نظر فقه محیط‌زیست، آب به‌عنوان «طهور» (پاک‌کننده) و بستر حیات شناخته می‌شود و حفظ منابع آب از نظر کیفی و کمی، نه تنها یک توصیه اخلاقی بلکه تکلیفی شرعی است؛ چنان‌که هرگونه بهره‌وری از منابع آب که ناقض اصول عدالت بین‌نسلی و قاعده لاضرر باشد، نه تنها گناه شرعی بلکه نوعی جرم اخلاقی به‌شمار می‌آید (نظری‌توکلی، ۱۳۹۱). در جمع‌بندی این قسمت می‌توان گفت، اصول و آموزه‌های حفاظت از منابع طبیعی در منابع دینی، غالباً بر اساس نگرش توحیدی و با محوریت مسئولیت اخلاقی انسان در قبال تمام مخلوقات به‌عنوان امانت‌های الهی شکل گرفته‌است. در تقابل با نظام‌های حقوقی انسان‌محور، این آموزه‌ها ارزش ذاتی طبیعت را به‌عنوان آیات و نعمت‌های الهی و امانت‌های خداوندی به رسمیت می‌شناسند، به‌طوری‌که حفظ و احیای آنها را عبادت و مایه پاداش اخروی می‌دانند. بنابراین، بر اساس آموزه‌های دینی، حفاظت از محیط‌زیست بر اساس نگرش تکلیف‌محوری الهی بوده، و این امر جایگزینی بر نگاه ابزاری به طبیعت است.

۲-۴. ارائه اصول بنیادین یکپارچه برای ارزیابی قوانین و سیاست‌های محیط‌زیستی

حفاظت پایدار از منابع طبیعی با هدف حفظ تعادل اکولوژیک و بقای نسل‌های آتی امری ضروری است. با توجه به تشدید تخریب آب، خاک و تنوع زیستی، دولت‌ها با وضع قوانین، خود را متعهد به جلوگیری از آسیب‌های زیست‌محیطی و تضمین حفاظت از محیط‌زیست می‌دانند. بیانیه استکهلم به‌عنوان سنگ‌بنای رسمی شکل‌گیری چارچوب حقوقی نوین محیط‌زیست با تدوین پیوند حقوق بشر و محیط‌زیست، مفاهیم بنیادینی مانند حق ذاتی بشر بر محیط‌زیست سالم، مسئولیت بین‌نسلی و الگوی توسعه پایدار را به‌عنوان پایه‌های حقوق بین‌الملل محیط‌زیست تثبیت کرده است. در سیر تکامل این نظام حقوقی، مفهوم توسعه پایدار را می‌توان محور اساسی همگرایی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه در نظر گرفت. از ارکان اصلی آن نیز می‌توان به مفاهیمی مانند عدالت درون‌نسلی و یکپارچگی اکوسیستمی اشاره کرد که به‌روشنی بر لزوم حفظ ظرفیت اکولوژیک برای نسل‌های آینده و رعایت ظرفیت تحمل محیط‌زیست تأکید دارند.

آلوس و همکاران (۲۰۲۳) با بررسی نظام‌های حقوقی شش کشور اروپایی به تحلیل تقابل میان دو چارچوب فکری حقوقی می‌پردازند: «حقوق طبیعت» و «حق بشر بر طبیعت». یافته‌ها نشان می‌دهد که نگرش انسان‌محور بر قوانین محیط‌زیستی اروپا غالب است؛ چنان‌که مفهوم «حقوق طبیعت» که مبتنی

بر ارزش ذاتی و حقوق مستقل زیست‌بوم‌هاست، به‌ندرت در قوانین این کشورها به رسمیت شناخته شده است. در مقابل «حق بشر بر طبیعت» که تضمین‌کننده حق دسترسی انسان به محیط‌زیست سالم است، به‌طور گسترده در قوانین اساسی و محیط‌زیستی در نظر گرفته می‌شوند. این تقابل درحقیقت بازتاب تضاد عمیق‌تر در مبانی اخلاق زیستی است؛ از یک‌سو اخلاق انسان‌محور، طبیعت را صرفاً به‌عنوان منبعی برای تأمین نیازهای بشر می‌داند و از سوی دیگر اخلاق بوم‌محور برای طبیعت ارزش ذاتی قائل است. براساس مطالعه انجام شده از دیدگاه اخلاق زیستی، غلبه الگوی فکری انسان‌محور در قوانین مصوب، مانعی جدی در مسیر احترام حقیقی به محیط‌زیست به شمار می‌رود و تحول واقعی در حفاظت از محیط زیست مستلزم تغییر در مبانی اخلاقی قوانین است؛ تغییری که از شناخت حقوق مستقل طبیعت و گذار از مدل اقتصادی مبتنی بر بهره‌کشی از منابع طبیعی به سوی الگویی مبتنی بر همزیستی با زیست‌بوم‌ها سرچشمه می‌گیرد.

از دیدگاه نظام حقوقی کشور ایران نیز انگاره‌های مرتبط با حفاظت از محیط‌زیست در اصل ۵۰ قانون اساسی گنجانده شده است که با تصریح بر «لزوم حفظ محیط‌زیست برای نسل حاضر و آینده»، همسویی نظری آشکاری را با اصول حقوق بین‌الملل محیط‌زیست نشان می‌دهد؛ با وجود این، تحلیل محتوای قوانین عادی (مانند ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی) نشان می‌دهد که اگرچه این قوانین ابزارهای تقنینی لازم برای مقابله با تخریب محیط‌زیست را فراهم می‌کنند، اما رویکرد غالب در آنها نیز مشابه با نظام حقوقی جهان مبتنی بر رویکرد انسان‌محور است؛ به عبارتی تحقق جرم زیست‌محیطی در این نظام منوط به احراز ورود خسارت عینی به سلامت انسان است و ارزش ذاتی محیط‌زیست به‌عنوان یک موضوعیت مستقل حقوقی به رسمیت شناخته نمی‌شود.

با مروری ساده بر قوانین مرتبط با حفاظت از محیط‌زیست در عرصه ملی و بین‌المللی، غلبه رویکرد انسان‌محور بر رویکرد زیست‌محور در این قوانین تأمل‌برانگیز است. یادآور می‌شود که در رویکرد زیست‌محور برخلاف نگاه انسان‌محور، مفهوم عدالت تنها به لزوم رفع نیازهای نوع بشر محدود نمی‌شود و عناصر زیست‌محیطی خود از جایگاهی ویژه در مباحث عدالت زیست‌محیطی برخوردارند (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۲).

برخلاف نظام حقوقی انسان‌محور تعریف‌شده در قوانین اساسی مرتبط با محیط‌زیست، نظریات اخلاق زیست‌محیطی اسلامی مواضعی مترقی و شاخص دارد و با به رسمیت شناختن ارزش ذاتی تمام مخلوقات براساس غایت‌مندی الهی، مسئولیت اخلاقی منحصرراً به انسان نسبت داده می‌شود. این رویکرد با پرهیز از افراط و تفریط مکاتب دیگر، مبانی نظری جامعی برای تعاملی متوازن و مسئولانه با محیط‌زیست فراهم می‌سازد (راهداری و همکاران، ۱۴۰۳). در نظام فکری اسلام، حفاظت از محیط‌زیست، نه یک انتخاب راهبردی که تجلی مستقیم جهان‌بینی توحیدی است و مبانی ارزشی عمیق

ارائه شده جهت تعامل با طبیعت فراتر از محاسبات سودمندان در راستای منافع افسارگسیخته بشری می‌باشد. در این چارچوب، منابع طبیعی نه به‌عنوان دارایی‌های جوامع بشری، بلکه به مثابه امانت‌های الهی شناخته می‌شوند که نسل حاضر موظف به حفظ و انتقال آن به آیندگان است. این دیدگاه پشتوانه‌ای استوار برای مقابله با چالش‌های نوین زیست‌محیطی از بحران تغییرات اقلیمی تا تخریب روزافزون تنوع زیستی فراهم می‌آورد. پذیرش این الگو در قوانین و سیاست‌ها مستلزم تحول نگرش و ارزش ذاتی قائل شدن برای تمامی اجزای طبیعت بدون در نظرگیری نیازهای انسان است؛ بدین ترتیب در این الگو، تغییر رویکرد از حقوق محیط‌زیست مبتنی بر فایده‌گرایی انسانی به سوی حقوقی ضروری است که یکپارچگی اکولوژیک را به‌عنوان یک ارزش بنیادی به رسمیت می‌شناسد. اساساً این تغییر نوعی بازتعریف رابطه انسان و طبیعت از رابطه سلطه‌گری به رابطه همزیستی مبتنی بر احترام است.

در یک جمع‌بندی کلی و با در نظرگیری مبانی سه حوزه معرفتی اخلاق زیستی، آموزه‌های دین مبین اسلام و حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، می‌توان اصول بنیادین تحلیلی یکپارچه‌ای را پیشنهاد کرد که به‌عنوان معیاری برای نقد و ارزیابی قوانین موجود به کار رود. محور اصلی این اصول بنیادین بر پنج رکن اصلی استوار است که از تلفیق نظام‌مند مبانی سه‌گانه استخراج شده‌اند:

(۱) اصل ارزش ذاتی و امانتداری: تمامی اجزای طبیعت اعم از زیستی و غیرزیستی، نه به‌مثابه کالا یا ابزار، بلکه به‌عنوان موجوداتی دارای ارزش ذاتی و نیز به‌منزله امانتی الهی نزد انسان به‌شمار می‌آیند. این اصل ریشه در آموزه‌های اسلامی و نگاه ویژه آنها به طبیعت به‌عنوان آیات الهی و امانتی نزد بشر و نیز فلسفه اخلاق زیستی بوم‌محور دارد.

(۲) اصل مسئولیت انسان و تکلیف‌گرایی: انسان در جایگاه خلیفه‌الله دارای مسئولیتی اخلاقی و شرعی در قبال حفظ، آبادانی و تعادل‌بخشی به طبیعت است. این مسئولیت صرفاً برآمده از حقوق آینده نوع بشر نیست، بلکه تکلیفی ذاتی ناشی از رابطه انسان با جهان آفرینش است.

(۳) اصل عدالت بین‌نسلی و اکوسیستمی: براساس این اصل در هر گونه بهره‌برداری از منابع طبیعی و هر تصمیم زیست‌محیطی می‌بایست حقوق نسل‌های آینده در بهره‌مندی از محیطی سالم و منابع کافی در نظر آید و عدالت درون‌زیست‌بومی رعایت شود؛ بدین معنا که منافع و بقای تمامی گونه‌ها و اجزای زیست‌بوم به‌صورت متوازن در نظر گرفته شود. این اصل را می‌توان پُل ارتباطی مستقیمی میان اخلاق زیستی (عدالت بین‌نسلی) و نگرش کل‌نگر^۱ یا عدالت اکوسیستمی در نظر گرفت.

(۴) اصل یکپارچگی و سلامت مجموعه زیست‌بوم: سلامت انسان، حیوان و محیط‌زیست به‌صورتی گسست‌ناپذیر درهم‌تنیده است؛ بنابراین حفاظت مؤثر مستلزم نگاهی کل‌نگر و نظام‌مند است که تمامی

اجزا و ارتباطات درون یک زیست‌بوم را به‌عنوان یک «کل» مورد نظر قرار دهد و تنها به‌صورت جزیره‌ای بر گونه‌ها یا منابع خاص تمرکز نداشته باشد.

۵) اصل حق بر خورداری بشر از محیط زیست سالم: انسان‌ها به‌طور فردی و جمعی دارای حق بر خورداری از محیط زیستی سالم هستند و دولت‌ها به‌عنوان نمایندگان مردم، مکلف به تضمین، احترام، حمایت و اجرای این حق هستند. این اصل که در اسناد بین‌المللی و قوانین اساسی بیشتر کشورها همچون اصل ۵۰ قانون اساسی ایران نمایان است، سطح حداقلی و ضروری حمایت حقوقی را تعیین می‌کند.

مقایسه قوانین عادی و جزایی موجود با اصول بنیادین ارائه‌شده بر پایه این پنج رکن نشان می‌دهد که قوانین موجود در ایران و بسیاری از کشورها، هرچند بر پایه حقوق بشر و منافع انسانی شکل گرفته‌اند، اغلب از مبانی بوم‌محور و اخلاق توحیدی فاصله دارند؛ به‌گونه‌ای که طبیعت را صرفاً به‌عنوان ابزاری برای انسان می‌دانند و ارزش ذاتی و شخصیت حقوقی مستقل برای آن قائل نیستند. پس حرکت به سمت نظام حقوقی مترقی و اثرگذار در حفاظت از محیط‌زیست مستلزم گذار از الگوی فکری انسان‌محور صرف به الگویی است که در آن تکلیف اخلاقی، امانتداری الهی و عدالت در قبال تمام اجزای طبیعت به‌صورت همزمان مورد توجه قرار گیرد. با این شیوه، امکان حفظ بهینه تعادل اکولوژیک فراهم‌شده رابطه انسان با جهان آفرینش براساس همزیستی احترام‌آمیز بازتعریف می‌شود.

نتیجه

با بررسی جامع مبانی اخلاق زیستی و زیست‌محیطی در پرتو داده‌های ارائه‌شده، می‌توان به این جمع‌بندی رسید که حل بحران‌های زیست‌محیطی معاصر مستلزم تحول بنیادین در چارچوب‌های فکری حاکم بر نظام‌های حقوقی و اخلاقی است. یافته‌های پژوهش پیش‌رو نشان می‌دهد که غلبه رویکرد انسان‌محور در قوانین زیست‌محیطی کشورهای اروپایی و نیز نظام حقوقی ایران مانع جدی در تحقق حفاظت مؤثر از محیط‌زیست به‌شمار می‌آید؛ درحالی‌که اخلاق زیستی با تأکید بر ارزش ذاتی طبیعت و اصل عدالت بین‌نسلی، پشتوانه نظری مستحکمی برای تدوین قوانین جامع‌تر فراهم می‌آورد. البته قوانین موجود عمدتاً طبیعت را در خدمت منافع بشر تعریف می‌کنند. این تقابل در مطالعه تطبیقی آلوس و همکاران (۲۰۲۳) به روشنی نمایان است؛ آنجا که «حقوق طبیعت» در تقابل با «حق بشر بر طبیعت» قرار می‌گیرد.

در این باره چارچوب نظری «اخلاق سلامت یکپارچه» ارائه‌شده از سوی کپس در سال ۲۰۲۲ با نقد اخلاق سلامت عمومی انسان‌محور و با تأکید بر سه اصل بنیادین برابری حقوق گونه‌ها، هم‌ارزی نیازهای اساسی موجودات زنده و ارتباط اخلاقی ذاتی انسان با طبیعت، درکی کل‌نگر از سلامت انسان، حیوانات

و زیست‌بوم‌ها ارائه می‌دهد. پذیرش این نگرش در سطح سیاست‌گذاری می‌تواند به بازتعریف نهادهای سلامت و تحقق عدالت زیست‌محیطی بینجامد؛ همچنین آموزه‌های دین اسلام با به‌رسمیت شناختن ارزش ذاتی تمامی مخلوقات براساس غایت‌مندی الهی، مسئولیت اخلاقی انسان در قبال طبیعت را نه یک انتخاب، بلکه تکلیفی شرعی قلمداد می‌کند. این نگرش با پرهیز از افراط و تفریط مکاتب فکری دیگر، مبانی نظری جامعی برای تعاملی متوازن و مسئولانه با محیط‌زیست فراهم می‌سازد.

در مجموع می‌توان گفت برای گذار از وضعیت موجود به سوی نظام حقوقی مطلوب، تغییر در مبانی اخلاقی قوانین ضروری است. این تغییر مستلزم شناخت حقوق مستقل طبیعت و گذار از مدل اقتصادی مبتنی بر بهره‌کشی از منابع طبیعی به سوی الگویی مبتنی بر همزیستی با زیست‌بوم‌هاست. در این مسیر، بازتعریف رابطه انسان و طبیعت از رابطه سلطه‌گری به رابطه همزیستی مبتنی بر احترام، امری اجتناب‌ناپذیر است. تحقق این هدف مستلزم اراده و عزمی جدی در سطوح مختلف است: در سطح تقنینی با تدوین قوانینی که یکپارچگی اکولوژیک را به‌عنوان ارزش بنیادی به رسمیت می‌شناسند؛ در سطح سیاست‌گذاری با اولویت‌بندی منافع بلندمدت بر منافع کوتاه‌مدت و در سطح فرهنگی با ترویج جهان‌بینی توحیدی که محیط‌زیست را امانتی الهی می‌داند. تنها در این صورت است که می‌توان میراثی غنی از منابع طبیعی و زیست‌بوم‌هایی سالم برای نسل‌های آینده به ارمغان گذاشت و پاسخی اصولی به بحران‌های سلامت جهانی ارائه داد.

ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش کلیه منابع و استنادات با رعایت اصالت و جلوگیری از سرقت علمی ارائه شده‌اند. در عین پایبندی به چارچوب نظری توحیدی، تلاش شده است دیدگاه‌های مختلف اعم از طبیعت‌محور، انسان‌محور و حقوق بین‌الملل به صورت منصفانه بررسی و نقد شوند. نویسندگان تضاد منافع مالی یا حرفه‌ای مرتبط با موضوع پژوهش ندارند.

منابع

- اصغری لقمجانی، صادق. (۱۳۷۸). *میانی حفاظت محیط زیست در اسلام*. تهران: سازمان محیط زیست، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- اکبری، سلیمان؛ ضرابی، میترا؛ حسنی، علیرضا. (۱۴۰۴). تعیین قاعده اخلاق ارزش ذاتی محیط‌زیست در مراعات اشخاص نسبت به ملی نمودن اراضی. *پژوهش‌های اخلاقی*، (۳)، ۷۹-۹۲.
- <http://akhlagh.saminattech.ir/Article/49764>
- ابن شعبه حَرّانی، حسن ابن علی. (۱۳۸۲) *تحف العقول*. قم: انتشارات آل‌علی.
- انصاری، باقر. (۱۳۸۳). مطالعه تطبیقی حقوق حاکم بر محیط‌زیست آبی در حقوق موضوعه ایران. مجموعه مقالات نخستین همایش حقوق محیط‌زیست ایران.
- <https://elmnet.ir/doc/21005170-11311>
- باصری باغ‌نسیاه، حمیده؛ ضرغامی، مهدی؛ حسینی، سیدموسی. (۱۴۰۴). چارچوب حکمرانی اخلاق‌محور آب: چالش‌ها و پیشنهادهایی برای اصلاح ساختار آب کشور ایران. *تحقیقات منابع آب ایران*.
- <https://doi.org/10.22034/iwrr.2025.530638.2902>
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۱). *مفاتیح الحیاة*. قم: مرکز بین‌المللی نشر اسراء.
- دیبری، فرهاد؛ پورهایمی، سیدعباس؛ روستا، فخرالضحی. (۱۳۸۸). بررسی اصول و مفاهیم حقوق بین‌الملل محیط زیست با نگاهی به توسعه پایدار. *علوم و تکنولوژی محیط زیست*، (۳)، ۲۱۳-۲۲۵.
- <https://sanad.iau.ir/Journal/jest/Article/839837/FullText>
- رادجهانبانی، نفیسه؛ پرتوی، پروین. (۱۴۰۲). نگرشی بر دیدگاه‌های اخلاق محیط‌زیستی در تئوری‌های اخلاقی و تبیین اصول آن در معماری و شهرسازی ایران. *اخلاق در علوم و فناوری*، (۱۱)، ۱۱۸-۱۵۶.
- <https://civilica.com/doc/1676343/>
- راهداری، ندا؛ محمدی نائینی، مژگان؛ رحیم‌دشتی، زینب؛ شجاعی، مسلم. (۱۴۰۳). اخلاق زیست‌محیطی از دیدگاه اندیشه اسلامی با نگاهی به آیات قرآن کریم. *اخلاق زیستی*، (۱۴)، ۱-۱۴.
- <https://doi.org/10.22037/bioeth.v14i39.45609>
- رضایی، علی؛ جلالیان، عسکر. (۱۳۹۶). *نقوذ بیانیہ استکھلم ۱۹۷۲ در روند آموزش و نهادینه شدن اصول و مفاهیم حاکم بر محیط‌زیست در حوزه حقوق بین‌الملل*. فصلنامه علمی آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار، (۲)، ۱۰۰-۸۳.
- https://ee.journals.pnu.ac.ir/article_4565.html
- رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین. (۱۳۹۲). حفاظت از محیط‌زیست در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی*، (۶۳)، ۹۳-۱۴۰.
- https://jlvviews.ujs.ac.ir/article_703419.html
- زراعت، عباس. (۱۳۸۲). *شرح قانون مجازات اسلامی: بخش تعزیرات ۳*. تهران: انتشارات ققنوس.
- سلیم‌زاده، سهراب؛ شاملو، سوده. (۱۴۰۱). خسارت‌های ناشی از آلودگی‌های نفتی بر محیط‌زیست از منظر حقوق و اخلاق زیست‌محیطی. *اخلاق در علوم و فناوری*، (۲)، ۳۷-۴۴.
- <https://ethicsjournal.ir/article-1-2664-fa.pdf>
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (۱۴۲۹). *العجامع الصغیر*. بیروت: دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع.

شجاعی، سیدحامد؛ اسمعیلی، علی‌اکبر؛ میری، حسین. (۱۴۰۰). رویکرد کنوانسیون ریو در حفاظت از حیات زیست محیطی. ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۴(۴)، ۸۷۰-۸۸۰.

<https://doi.org/10.30510/psi.2022.345107.3527>

عطایی‌کاشکولی، شارخ؛ میلانی، علیرضا؛ قدوسی، کامران. (۱۴۰۳). اخلاق زیست‌محیطی و قوانین زیست‌محیطی: مقایسه قوانین مرتبط با اشخاص حقوقی در ایران و آمریکا. اخلاق در علوم و فناوری، ۱۹(۴)، ۸۳-۹۳.

<http://ethicsjournal.ir/article-1-3049-fa.pdf>

علایی، نازیلا؛ مصطفی‌زاده، رئوف؛ اسمعیلی‌عوری، اباذر؛ شری، معراج؛ حزباوی، زینب. (۱۳۹۷). معرفی مفهوم یکپارچگی بوم‌شناختی آبخیز. ترویج و توسعه آبخیزداری، ۶(۲۳)، ۳۰-۳۹.

<https://academics.uma.ac.ir/Files/Publication/16773/16773.pdf>

محرابیان، احمدرضا. (۱۳۹۲). مبانی حفاظت از گیاهان (چالش‌ها و روش‌ها). تهران: انتشارات دانشگاه شهیدبهبشتی. نجات، سیدامین؛ دبیری، فرهاد. (۱۳۹۴). بررسی چالش‌های کیفی ناشی از اجرای ماده ۶۸۸(۹۱۴) قانون مجازات

اسلامی. مطالعات حقوقی، ۷(۲)، ۱۷۳-۱۹۷. https://jls.shirazu.ac.ir/article_3216.html

نظری توکلی، سعید. (۱۳۹۱). اخلاق زیستی و تبیین بایستگی‌های حفاظت و بهره‌وری از منابع آب در راستای آموزه‌های فقه محیط‌زیست. مجله اخلاق زیستی، ۲(۳)، ۷۷-۱۰۰.

<https://journals.sbmu.ac.ir/be/article/view/13996/10721>

Alves, F., Costa, PM., Novelli, L. & Vidal, D. (2023). The rights of nature and the human right to nature: an overview of the European legal system and challenges for the ecological transition. Front. Environ. Sci. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2023.1175143>

Capps, B. (2022). One health ethics. *Bioethics*, 36(4), 348-355.

<https://doi.org/10.1111/bioe.12984>